

Systémový přístup v sociologii

JIŘÍ BURIÁNEK
Filozofická fakulta UK,
Praha

Ačkoli módnost systémového přístupu již fakticky odezněla, otázka uplatnění tohoto významného metodologického principu marxismu-leninismu neztrácí na aktuálnosti. Nezřídka se totiž úvahy o využití systémového přístupu koncentrují pouze na některé specifické metodologické problémy (například otázka modelování), často se rovněž setkáváme s pouhými systémovými deklaracemi na úrovni schémat. Přitom řešení základních ontologických a gnozeologických otázek představuje nezbytný předpoklad všech dalších aplikací systémového přístupu a představuje nesporně mnohorozměrnou a zajímavou tematiku. Nadto právě na důsledném spojení ontologických a metodologických aspektů závisí možnost marxistické sociologie výrazně se odlišit od nejrozličnějších nemarxistických směrů, které většinou přistupují k uplatnění systémových idejí polovičatě a především v tomto směru nedůsledně.

I když se na perspektivy nové, „systémové“ sociologie díváme střízlivě a spíše skepticky viz [Buriánek 1984], považujeme zároveň za velmi potřebné zpřesňovat určitá základní a obecná východiska. V této souvislosti je nutno se zabývat nejen otázkami místa systémového přístupu ve vědě, ale především jeho metodologickými funkcemi a ontologickými předpoklady, a to specificky ve vztahu k marxistické sociologii a jejím úkolům. V jejím rámci jde jak o problémy rozpracování kategoriálního aparátu a koncipování sociologické teorie, tak o řešení některých klíčových otázek empirického zkoumání společenské skutečnosti (problematika operacionalizace, modelování). Při jejich řešení je třeba respektovat jejich posloupnost, hierarchii a zároveň odhalovat jejich vnitřní spojitost.

Nejde nám zde o to budovat systémový přístup jako metateorii $\rightarrow$ k tomu směřují spíše pokusy o formulaci nějaké nové varianty obecné teorie systému. Chceme naznačit způsoby a roviny jeho uplatnění v sociologii. Vadí nám hlavně často zcela nezdůvodněné směšování systémového přístupu s výrazy jako komplexnost, systematicčnost, plánovitost apod., ale také povrchní definice výčtem („sociální klima podniku je souhrnem...“). Výzkumníky zneklidňují i občas používané primitivní, taxativní až mechanické způsoby operacionalizace. Systémový přístup nehledá v jevech nějakou statickou podstatu, ale dynamický vztah, a touto cestou směřuje k odhalení zákona. Jeho uplatnění při zkoumání sociální reality (v rovině empirické i teoretické) vytváří předpoklad odhalování zákonitostí systémového zprostředkování prostřednictvím orientace na činnost, na dialektickou souvislost bytí a vědomí, subjektu a objektu. Připomeňme si přitom marxistickou tradici definování složitých jevů pomocí mnoha určení, které vyvolává nutnost jejich systémového uspořádání v neustávajícím procesu poznání.

Z historického hlediska není systémový přístup něčím zcela novým a je vlastně svázán s rozpracováváním dialektické metody. I kdyby však vystupoval jenom jako nástroj kritiky reziduí mechanistického, pozitivistického či jiného metafyzického myšlení, byla by jeho úloha v rozvoji marxistické sociologie potvrzena. Nesystémové přístupy tvoří často nutnou fázi procesu poznání a

nebylo by správné je podceňovat. Chceme-li však odhalovat zákonitosti organických celků, složitých systémů, musíme zásady systémového přístupu nejen deklarovat, ale především chápat a pozitivně rozpracovávat.

Statut systémového přístupu

Systémový přístup bývá často traktován jako obecný metodologický princip, jako určitá specifikace dialektické metody [Zich 1976]. K této otázce se podstatně a koncentrovaně vyjadřuje J. Zelený, který dialektiku charakterizuje jako systémově vývojové učení [Zelený 1979 : 40]. Systémoví teoretici, a to zejména sověští (I. V. Blauberger, E. G. Judin, V. N. Sadovskij, A. D. Ursul ad.), ovšem spíše než o principu hovoří o přístupu. Vymezují jej jako obecně vědní směr, využívající myšlenky o hierarchizaci metodologických prostředků. V rámci dialektického pojetí struktury metodologie neodtrhují systémový přístup od jeho filozofických kořenů, nicméně přisuzují mu obecně vědní charakter. Například A. D. Ursul postihuje problém vztahu dialektiky a systémového přístupu jako „metodologickou asymetrii“ [Ursul 1979 : 96].

Systémový přístup získává statut obecně vědního směru na základě intenzivní součinnosti speciálních věd s filozofií v oblasti kategoriální i metodologické, na základě hledání a objevování určitých styčných ploch. Na rozdíl od filozofické roviny se v něm setkáváme s poměrně radikální matematizací a formalizací, viz např. [Tuchtin 1979 : 174]. Z genetického hlediska není nezajímavé připomenout, že toto pojetí obecně vědní vzniká jako překonání pojetí integračně interdisciplinárního, které reprezentuje původní Bertalanffyho obecná teorie systémů jakožto určitá varianta ideje jednotné vědy, anebo její pozdější filozofické konsekvence [především E. Laszlo 1974]. V sovětské metodologii navazuje na nejrozšířenější pojetí systémového přístupu jako obecně vědního směru (Blauberger, Judin) i koncepce V. N. Sadovského, jemuž se podařilo reinterpretovat obecnou teorii systémů jako metateorii, a dále pak třetí, matematizující koncepcí (V. S. Tuchtin).

Přiznání obecně vědního statusu se obvykle dokládá tím, že systémový přístup je spíše orientací než metodou, že principy nejsou přivedeny do „operačních situací“ [Ursul 1979 : 109], a že s ním může být spojeno více metod. Přitom systémový přístup vyjadřuje i zcela konkrétní světónázorové souvislosti, zahrnuje nejen prvky metodologické, ale též ontologické, metateoretické a ideologické.

Analýza filozofických souvislostí ovšem není totéž, co představují snahy ztotožnit systémový přístup s dialektikou. A. N. Averjanov vytváří — za pomoci klasifikace systémů na celostní a sumativní — předpoklad univerzálnosti použití pojmu systém [Averjanov 1976 : 21—23]. Systémovost je pak atributivní vlastností hmoty. Většina sovětských systémových badatelů však takto široké pojetí nepřijímá, neboť podceňuje prakticko-poznávací aspekt kategorie systému a činí ji velmi obecnou (blíží se kategoriím prostor, čas, pohyb).

I. V. Blauberger píše, že úkolem systémového přístupu jako obecně vědního směru je „rozpracovat principy, metody a prostředky zkoumání a konstruování objektů představujících systémy“ [Blauberger 1979 : 48]. Z toho plyne, že systémový přístup neaspiruje na úlohu nové, všezahrnující filozofie nebo univerzální metody. Neznamená to, že se neuplatňuje při analýze různých forem pohybu hmoty — tato okolnost se mimo jiné projevuje ve snahách podat hierarchickou klasifikaci systémů, a to dokonce i v rámci nemarxistické obecné teorie systémů, konkrétně u K. Bouldinga.

Z těchto stanovisek poměrně snadno vyvodíme, že samo uplatnění systémového přístupu je vázáno určitými ontologickými předpoklady. Ty potom musí

být jasně definovány pro jednotlivé oblasti použití, pro jednotlivé vědní disciplíny (sociologii nevyjímaje) i pro jednotlivé „technologické“ aplikace. I když hlavní předností systémového přístupu zůstává především poskytování obecných metodologických principů [Judin 1978 : 144], nemůže být univerzálním prostředkem „transformace“ dialektiky do speciálních metod ani nějakou svébytnou, „čistou“ metodologií.

Metodologické funkce systémového přístupu

Uplatnění principu systémovosti v poznání spočívá v tom, že jevy jsou zkoumány jako zákonitý systémový celek vzájemného působení částí. Specifické kvality systému jsou odhalovány analýzou vnitřních i vnějších vztahů, která vyúsťuje ve formulaci zákonitostí struktury, fungování a vývoje daného systému. Historicita procesu poznání přitom způsobuje diferenciaci tří úrovní reprodukce skutečnosti [Kuzmin 1976]:

1. *předmětné poznání* jednotlivého, založené na empirickém popisu, kde systémový aspekt vystupuje nanejvýš jako moment klasifikace,
2. *systémové poznání*, které zkoumá jevy jako prvky systému, v němž jde o základní objasnění mnohostranného celku,
3. *metasystémové poznání*, které je syntetické, konkrétní ve smyslu shrnutí mnoha určení, ve smyslu plné teoretické reprodukce objektu, což umožňuje genetickou explanaci, předvídaní atd.

Žádný z těchto stupňů ovšem nelze ani přeskočit, ani ignorovat — vytváří totiž předpoklady procesu dialektického překonávání.

Jestliže uvedené Kuzminovo schéma (analogii můžeme úspěšně hledat např. u V. Černíka) víceméně jednoznačně odpovídá Marxově koncepci přechodu od abstraktního ke konkrétnímu, pak systémové poznání představuje důležitý *zprostředkující* článek celého procesu a faktické východisko procesu poznání, zvláště posuzujeme-li ho jako jednotlivý akt. Tím, že považujeme systémový přístup za nutnou součást onoho přechodu od abstraktního ke konkrétnímu, chceme se současně vyvarovat nebezpečí setrvání na úrovni abstraktního zkoumání, které je typické pro spekulativismus všeho druhu. Podcenění této základní metodologické funkce systémového přístupu a jeho vytržení z komplexu dialektické metody mohou snadno způsobit, že určitá systémová koncepce zůstane sama o sobě jednostranným, abstraktním a dokonce subjektivisticky zabarveným poznáním. Notoricky známý příklad takového jednostrannosti přináší sociologická teorie T. Parsonse.

Cílem systémového přístupu nemůže být tvorba abstraktních systémů (či dokonce jen konceptuálních schémat). Vztahy mezi pojmy musí odrážet reálné existující vztahy mezi objekty či jejich prvky a jednostrannost abstraktního vyjádření musí být překonávána v procesu konkretizace, jak ukázal K. Marx v *Rukopisech Grundrisse*. Domníváme se, že nikterak nesnižujeme status systémového přístupu tím, že zdůrazňujeme jeho úlohu východiska procesu poznání, jeho vazbu na abstraktní. Zvláště při zkoumání složitých jevů znemožňuje neadekvátní vymezení východisek (ať konceptuálních či metodologických) dosažení cíle, tj. odhalení podstaty. I když cílem poznání zůstává vývojová explance objektu, není důvodu systémová určení podceňovat — nečinil to především sám Marx, když psal o potřebě nejprve obsáhnout látku a všechna zprostředkování, dříve než může být vylíčen skutečný pohyb (*Kapitál*) [Marx 1953]. Lapidárně pak definoval úlohu systémovosti prostřednictvím známého výroku, že pochopení anatomie člověka představuje klíč k anatomii opice.

Metodologická koncepce využití systémového přístupu především jako východiska procesu poznání navazuje na Sadovského zdůraznění významu konstrukce předmětu výzkumu. Systémové pojetí předmětu zkoumání musí „ob-sáhnout, prostudovat všechny jeho stránky, všechny vztahy a „zprostředkování“. Nikdy toho nedosáhneme plně, ale požadavek všestrannosti nás uchrání před chybami a ustrnutím v mrtvém bodě“ [Lenin 1955 : 92]. V předmětu zkoumání musí být zkrátka založena možnost dosáhnout výsledků odpovídajících cílům.

V. N. Sadovskij rozpracovává pojetí metodologických funkcí na základě rozlišení systému objektu, systému předmětu a systému poznatků [Sadovskij 1967 : 55]. Toto rozlišení musí respektovat ontologickou jednotu, včetně předpokladu, že objektu jsou vlastní charakteristiky umožňující „zavedení“ systému a že k jeho analýze nelze uplatnit jakýkoli systém bez ohledu na principy izomorfie. Pouze za těchto podmínek mohou být zužitkovány všechny potenciály systémového přístupu. Velké naděje vzbuzuje zejména myšlenka modelování složitých jevů. Systémy tvořící *předměty* vědeckého bádání ovšem nejsou jen pouhými modely, ale historickými fakty, společenskou fixací systému vztahů na základě nahrazení určitých stránek objektu znaky [Sadovskij 1967 : 58]. Zajímavým způsobem doplňuje tyto myšlenky E. G. Judin, který na systémovém přístupu oceňuje — a to opět příznačně — především nové vytýčení problému (dokonce mnohem výrazněji než vlastní řešení). Předpokládá jeho nejefektivnější uplatnění v postavení problému a v deskriptivních funkcích [Judin 1978 : 143 an], přičemž analýza problému jakožto systému zahrnuje jednak etapu tvorby teorie systémového objektu, jednak etapu konstruování umělých složitých systémů (analogů). I zde přirozeně zaznívá motiv modelovacích postupů, nicméně uvedené metodologické funkce se vztahují i k obecnějšímu a přitom nesporně klíčovému problému *operacionalizace*, s nímž se musí marxistická sociologie tak či onak vypořádat.

Zaznamenejme ještě, že Judin nepreferuje induktivní postupy před deduktivními, neupřednostňuje ani teoretické, ani empirické přístupy v rámci přechodu od abstraktního ke konkrétnímu. Můžeme proto shrnout, že hlavní metodologický význam systémového přístupu spočívá především v konstituování předmětu výzkumu (a nikoli v diktování určité metody). Není tedy rozhodující, zda v dalším postupu použijeme triviální empirický výzkum, anebo rafinované modelovací techniky.

Na počátku výzkumu obvykle nejsme s to podat úplnou systémovou interpretaci reality, vymezení systému však musí směřovat — byť v rovině hypotéz — k:

1. určení systému jako celku (včetně vymezení hranic, okolního prostředí, jednotlivých prvků systému, vnějších vazeb),
2. postižení vztahů v systému (samozřejmě v jejich dialektické rozpornosti),
3. zachycení struktury a způsobu organizace,
4. rozlišení jednotlivých úrovní (otázka hierarchie subsystémů),
5. charakteristice procesů řízení,
6. odhalení seberegulačních mechanismů (včetně potenciálních zdrojů změn),
7. identifikaci cílů systému (zvláště pokud jde o formu samopohybu, o přítomnost cílevědomě jednajícího subjektu),
8. řešení otázky vztahu fungování a vývoje systému.

Zakomponování dynamických hledisek nelze omezit na registraci změn stavů systému v čase. Na význam kategorie samopohyb při postihování dynamiky systému poukazuje L. A. Petrušenko [Petrušenko 1975].

I když se názory na specifické úkoly systémového přístupu k sociální realitě různí, a to i u jednoho autora, viz např. [Afanasjev 1979; 1981], pokud jde o jejich rozpracování do určité technologie, nabývají téměř standardní podoby:

1. definice systému (zahrnující jak volbu příslušné roviny systémové hierarchie, tak případnou konstrukci systému),
2. analýza systému,
3. syntéza systému (včetně verifikace získaných výsledků),
4. vývojová explanace (doprovázená celkovým zhodnocením úspěšnosti postupu).

Aplikace těchto zásad přetváří systémový přístup většinou v konkrétní metodiku systémové analýzy. K jejímu pojetí viz [Afanasjev 1979; Dráb 1979 : 453]. Na tyto praktické aplikace však v žádném případě nesmíme systémový přístup redukovat, poněvadž jeho celkový gnozeologický a heuristický potenciál považujeme za několikanásobně obsažnější.

Systémový přístup uplatněný v rámci koncipování předmětu zkoumání vystupuje jakožto nositel základních teoretických souvislostí, plní sice především gnozeologicko-metodologické funkce, avšak nikoli odtrženě od ontologických východisek. Bylo by samozřejmě hrubým zjednodušením, kdybychom trvale odhlíželi od těchto teoretických aspektů, jež se odrážejí v samotném pojmu systém, a to zejména pokud jde o v sociologii tak často frekvencovanou kategorii sociálního systému.

Marxistické pojetí sociálního systému

Ideje systémového přístupu ke společenské skutečnosti jsou bezesporu ztělesněny právě v pojmu sociální systém. Protože tyto myšlenky musí nutně vycházet z materialistické dialektiky, můžeme apriorně vyřadit z okruhu našich úvah takové modifikace systémového přístupu, které z něho nedialekticky čerpají pouze orientaci na ty celky, jež slouží pro udržení systému. Marxistická sociologie ze zásady odmítá konsensualistické koncepce, reprezentované zvláště výrazně Parsonsovým funkcionalismem. Kritizují je ostatně — a poměrně razantně — i někteří nemarxističtí sociologové, zejména pokud důsledně dodržují alespoň principiální stanoviska obecné teorie systémů, viz např. [Buckley 1967]. V návaznosti na předchozí úvahy je pak nutno odmítat i úzce metodologické koncepce, které chápou sociální systémy pouze jako systémy proměnných a fakticky ignorují jak jejich ontologický základ, tak potřebu jejich teoretického zdůvodnění. Novopozitivismus, o nějž tu jde především, se v tomto ohledu poměrně bezostyšně hlásí k metodologickému instrumentalismu.

Důsledná kritika buržoazní sociologie nás přesvědčivě vede k závěru, že je nutné pojem sociálního systému obsahově i metodologicky objasnit a dát mu jednoznačně marxistickou interpretaci. Není dost dobře možné jej odmítnout, i když dnes je již jasné, že jeho implantace do naší sociologie (viz téma „sociální systém podniku“) nevycházela původně z dostatečně kritické reflexe zdrojů.

Zaměřenost systémového přístupu na analýzu složitých jevů jej jakoby předurčuje k rozsáhlému využití při objasňování nejsložitější formy pohybu hmoty v duchu známé Engelsovy formulace. Přitom pojetí sociální reality jako nejsložitější formy pohybu, tedy vlastně samopohybu zprostředkovaného vědomím, jednak vyslovuje základní ontologické stanovisko, jednak řeší problém hierarchického zakotvení těchto systémů.

K formulaci teoretických východisek marxistického pojetí sociálního systému přispěl výrazně E. S. Markarjan [Markarjan 1969 : 38]: „Tvorba sociální teorie předpokládá především správné pochopení lidské životní činnosti jako histo-

ricky vzniklého *systému* (podtrhl J. B.), který má specifický typ organizace a své vlastní zákonitosti fungování a vývoje... Určující roli strukturní jednotky tohoto systému může plnit jen takový prvek, jímž je možno vyjasnit genezi...“ Monismus sociologické teorie spočívá v nutnosti stanovení subordinace částí sociálního systému a jeho výchozí strukturní integrace; výchozí strukturní jednotkou je v marxismu proces materiální reprodukce života. Markarjanovo rozlišení koordinace a subordinace má značný význam z metodologického hlediska: zatímco při analýze koordinace si můžeme všimnout rozmanitých a četných funkčních závislostí, subordinace vychází důsledně z principu monistického názoru. Přitom vzájemné podřízení prvků nabývá charakteru zákonitosti, vyjadřuje strukturovanost celku. Elementárnost výchozí strukturní jednotky, totiž výroby jako druhu praxe, ovšem není chápána jako její další nedělitelnost, naopak je nutno ji zkoumat jako složitý jev. Zůstává však východiskem analýzy společenské organizace a vzniku společenských vztahů. Uvedené Markarjanovy názory dávají úvahám o teorii sociálního systému zcela jednoznačnou orientaci.

Na dva aspekty uplatnění systémového přístupu při analýze společenské skutečnosti upozorňují také Blauberger a Judin [Blauberger-Judin 1967 : 103—104]. Buďto budeme zkoumat společenské systémy z hlediska hierarchie a členění na subsystémy (to je obsaženo především ve výzkumu třídně sociální struktury), nebo se zaměříme na zkoumání jednotlivých sfér života společnosti na různých úrovních organizace. To je typické pro většinu úsekových (oborových) sociologických disciplín. Druhý směr je svým způsobem náročnější proto, že vyžaduje rozsáhlejší analýzu vnějších vazeb těchto systémů a jejich lokalizace v nadstavbě, intenzivněji se zde připomínají „paradoxy systémovosti“ [Sadovskij 1967]. Sociologické poznání musí integrovat oba pohledy, což mimochodem částečně anticipoval i T. Parsons díky kombinaci vertikálního a horizontálního kladení funkcí.

Pokud jde o další teoretické souvislosti aplikace systémového přístupu v sociologii, uvádějí Blauberger a Judin tyto momenty:

1. objektem výzkumu jsou sociální systémy různé úrovně,
2. specifika přístupu není dána pouze objektem, ale i hlediskem badatele,
3. zvláštní význam má analýza vztahů,
4. zkoumání se týká i „života“ systému, tj. jeho fungování a rozvoje.

Pozornému čtenáři jistě neunikne, že v bodě druhém je vyjádřena i myšlenka stranickosti sociologie.

Obecným metodologickým východiskem systémového přístupu v sociologii zůstává dialektika a její učení o rozporech. Marxismus ovšem nestaví proti konsensualistickému pojetí systému pojetí konfliktualistické. Pohyb systému je založen na sebeorganizaci, systém přechází na nové úrovně a způsoby organizace. Protiklad organizace a dezorganizace uvádí například L. A. Petrušenko jako jeden ze základních. Struktura jako dílčí moment organizace zachovává jenom relativní stálost.

V této souvislosti je samozřejmě více než potřebné sledovat mechanismy, které systém v daném stadiu vývoje integrují (přes všechnu vnitřní rozpornost). Na tento integrační aspekt klade při uplatňování systémového přístupu k sociální realitě značný důraz V. G. Afanasjev, a to vedle komponentního, strukturního a funkcionálního [Afanasjev 1979 : 67]. Jde tu totiž především o motiv řízení společenských procesů, o možnost formulovat a předem ověřovat možné alternativy. V tom tkví podle Afanasjeva hlavní přednosti systémového přístupu.

Teze o rozpornosti systému, ale stejně tak i o významu integrity systému, mohou zatím vyznívat nanejvýš abstraktně. Vytvářejí pouhé východisko pro obsahové vymezení sociálního systému. Budeme o něj usilovat s tím, že může jít o společnost jako celek, ale též o jevy na nižších úrovních organizace. Půjde tedy rovněž o obecné hledisko; postihnout konkrétní rozpornost vývoje jednotlivých systémů může jen konkrétní analýza, avšak musí být určitým způsobem orientována, zaměřena.

Abychom nezůstali nic dlužni tradici komponentního pohledu na systém, jsme úvodem povinni zareagovat na Parsonsovo tvrzení, že sociální systém se neskládá z osob, nýbrž z rolí. Otázka má racionální jádro v tom, že umožňuje posléze odlišit relativně stálé společenské vztahy od nahodilých interakcí, když společenské vztahy charakterizuje právě ona *relativní* nezávislost na jedincích a do jisté míry nadosobní ráz (v tom směru, že jsou objektivně a historicky dány, že při jejich zkoumání musí být uplatněna abstrakce, odhlédnutí od nositelů). Zjišťujeme, že elementem sociálních systémů bude skutečně málokdy jednotlivec. Na druhé straně užívání termínu role při analýze globálních sociálních systémů (především společnosti) může vzbuzovat rozpaky.

Pojetí společnosti jako historicky vzniklého celostního systému společenských vztahů je dnes běžně přijímáno jako východisko marxistické sociologie (Osipov, Afanasjev). V tomto širokém referenčním rámci není použití pojmu role dostačující a je třeba hledat oporu v dalších strukturálních kategoriích. Nicméně i zde jsme si přivykli mluvit o historické roli dělnické třídy, a není proto třeba pojem role s obavami obcházet. Považujeme za užitečné pojem role jakožto komponentu sociálních systémů maximálně dynamizovat, aby nedošlo k jeho zúžení, po výtce opět především funkcionalistické interpretaci. V případě, že role nebudeme chápat jenom jako aspekt pozice, tedy jako něco předurčeného, statického a vnějšího ve vztahu k činnosti, ale jako historicky vznikající způsob začlenění individua do společenské kooperace, do společenských činností, můžeme použití tohoto pojmu legitimizovat. Uvědomujeme si přitom, že při analýze složitých systémů využíváme abstrakce a že tento moment je v kategorii role silně přítomen. Navíc jsme si vědomi problémů, které vznikají při analýze systémů „množinovým“ způsobem, takřkajíc přes jednotlivce. Za příklad tu může posloužit problematika zkoumání třídní struktury při použití tradiční, tj. výrazně popisné statistické procedury, která koneckonců zobrazuje sociální skupiny formou součtů údajů od jedinců.

Jestliže však ukazujeme, že při koncipování sociálních systémů pracujeme s jedinci pouze v určité abstrakci, vzniká otázka, zda marxismus ve svém systémovém pohledu skutečně individuum neignoruje. Ostatně výtku tohoto druhu můžeme slyšet ze strany buržoazní sociologie dosti často. Marx ovšem již v *Německé ideologii* uvádí, že nevychází z libovolných, natož pak abstraktních předpokladů: jsou jimi skutečná individua, jejich činnost a materiální podmínky jejich života (předem dané i lidmi vytvářené). Tím Marx vytyčil základní osu analýzy sociálních systémů. Reálná individua a jejich materiální produkce představují východisko utváření společnosti jakožto základní předpoklad, zároveň však člověk vzniká současně se společností (viz též vymezení lidské podstaty jako souhrnu společenských vztahů). Základ sociálních systémů tedy představuje společenská činnost, v níž jedinec vystupuje současně jako její předpoklad i produkt.

Jedinec se stává elementem sociálního systému „jen“ jako předpoklad, nositel a produkt činnosti, která sociální systém zakládá v historickém procesu zespolečenštění produkce.

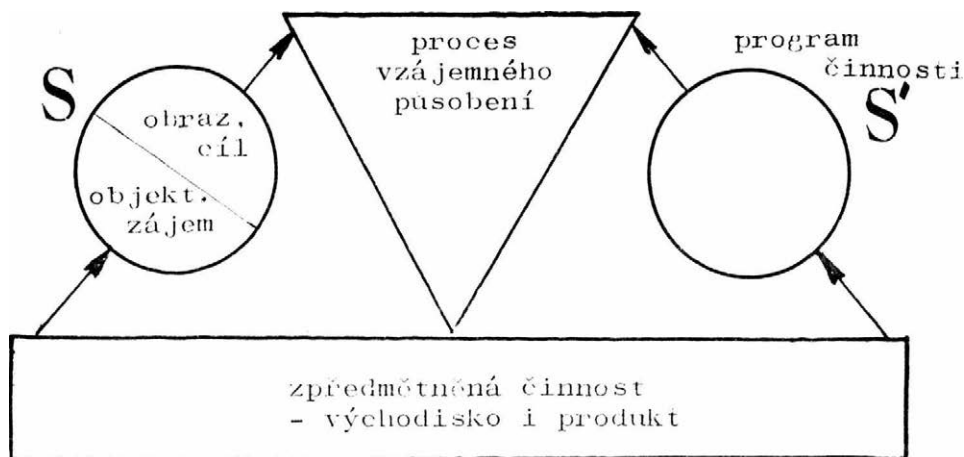
Sociální systém definujeme jako systém činnosti, jako výraz dialektiky činnosti a zpředmětnění. Jsou-li společenské vztahy historicky proměnlivými formami styku, zákonitě vytvářenými a přetvářenými aktivním jednáním členů společnosti [Zich 1979 : 99], pak jejich analýza nemůže předcházet analýze činností a nemůže být od ní odtrhována — alespoň ne ze zásady, jak to doporučuje L. Althusser, ale pouze v odůvodněných případech. Sociální systém pojmáme jako dialektický komplex podmínek, činností a produktů činností. Do podmínek řadíme (v tomto obecném vymezení) jak přírodní prostředí, tak vytvořenou materiálně technickou základnu, společenské vztahy i nadstavbové prvky, tedy také daný stav společenského vědomí. Činnosti produkují nové materiální výtvořky, nové duchovní hodnoty a ideje, reprodukují společenské vztahy. Sociální systém se tak stává nepřetržitým dialektickým procesem reprodukce společenských vztahů.

Historie jak známo nedělá sama nic, moment sociální aktivity je pro člověka univerzální, vede jej k praktickému přetváření přírody, v němž se člověk má nakonec stát autorem i hercem svého dramatu (K. Marx). Společenské vztahy mohou existovat mimo subjekty jen jako určité abstrakce, nelze je s činnostmi ani ztotožňovat, ani od nich odtrhovat. Sociální systém zahrnuje tyto momenty zpředmětnění v jejich specifických podobách a určeních (struktuře, funkcích, vývoji, změně), tak jak se promítají v různých společenských vztazích, především v sociální struktuře. Podle Bujevové a Pletnikova [Bujeva-Pletnikov 1982 : 94an] funguje sociální systém ve smyslu předávání zobecněné zkušenosti, předávání kultury.

Rozdíl mezi živou a zpředmětněnou činností vyjadřuje dialektiku klidu a pohybu. Pohybující se protiklady vedou k modifikaci činnosti a k její vnitřní fixaci. Sociální systém, je-li substanciálně určen jako nejvyšší forma pohybu hmoty, nemůže být něčím homogenním, bezrozdílným, naopak z rozpornosti pohybu a klidu vychází. Dialektika zpředmětnění a činnosti vysvětluje zachování i změnu systému a působí jako „obecně systémový zákon“ [Fofanov 1982 : 103an]. V. Fofanov ovšem zároveň varuje před absolutizací činnosti (vede k hypertrofizaci procesů) a před možnými chybami v jejím pojetí.

Zajímavý pokus o konkretizaci obsahu sociálního systému, pokus V. Fofanova, bychom mohli pracovně označit jako doplnění či obohacení již popsaného fundamentu o koncepci intersubjektivitu. Autor k ní dospívá v cenném úsilí o explanaci zprostředkujících mechanismů. Jestliže vědomí vystupuje jako zprostředkovatel mezi více subjekty a je vlastně výsledkem společné kooperace subjektů, je pak nutno hledat hybné síly uvnitř sociálního systému v rovině zájmů. Integrační aspekt systému je možno vyjádřit tak, že subjekty zaujímají různá místa a sledují různé cíle, ale vždy v rámci jednoho systému. Na tomto základě rozvíjí Fofanov dialektiku zájmů a potřeb, zájem například definuje jako potřebu systému (z hlediska samorozvoje) v subjektu. Znamená to, že konkrétní regulativy jednání v systému jsou vázány na přítomnost dalších subjektů. Sociální systém, doplněný o onu „intersubjektivní“ (rozhodně ji nelze redukovat na interpersonální, protože může jít např. o vztah tříd) rovinu, zobrazuje V. Fofanov pomocí schématu.

I z těchto nových myšlenek a formulací problému je zřejmé, že marxistická koncepce sociálního systému má všechny předpoklady ke svému dalšímu rozvoji a k překonání ve své době ambiciózní teorie Parsonsovy. Ten mimochodem také usiloval — nepochybně pod vlivem M. Webera — o sepětí konceptu sociálního systému s kategorií jednání. Nepochopení materialistické dialektiky ho

však svedlo k ahistorickým konstrukcím, když předtím teorii zredukoval na konceptuální schémata.

Ontologické předpoklady uplatnění systémového přístupu nelze jen obecně deklarovat. Naopak je třeba důsledně jim podřídít identifikaci sociálních systémů v nejrůznějších rovinách analýzy (od společnosti až třeba po rodinu). Na společenskou skutečnost se vztahují mnohé charakteristiky vlastní i nižším formám pohybu hmoty. Patří k nim strukturovanost, diferenciacce, růst, vývoj, cílovost, seberegulace, otevřenost systému. Mezi ontologické charakteristiky sociálních systémů ovšem patří také a především samopohyb vyplývající z vědomého zprostředkování činností, cílevědomost v procesech rozhodování a řízení, neobyčejná složitost, hierarchičnost a rozpornost ve struktuře, historičnost vývojových stupňů, složitá determinace jevů, projevující se v pravděpodobnostním rázu zákonitostí systémů, dialektika hromadných tendencí a jedinečných událostí atd. Proto je aplikace systémového přístupu velice potřebnou, zároveň však neobyčejně náročnou záležitostí, a to tím spíše, že v zájmu všestrannosti je nutno v konečné fázi procesu poznání spojit tento přístup s dalšími principy marxistické dialektiky.

Metodologické důsledky

Systémový přístup dostatečně nevyužíváme, omezíme-li se na konstatování, že jev X tvoří systém. Nestačí ani vymezit základní (byť i podstatné) složky systému. Cílem musí být postižení klíčových vztahů a zejména všech *zprostředkování* ve fungování systému. Jen tak totiž může systémový přístup překonat substanční myšlení. V sociologii nemůže stačit, když rozčleníme společnost na základnu a nadstavbu a nevyslovíme se konkrétně a podstatně ke způsobům jejich vzájemného působení. Nabízí se otázka, zda mnohé systémy například v oblasti výchovy nezůstávají doslova jen na papíře díky tomu, že nepostihují dostatečně právě ony mechanismy zprostředkování výchovných vlivů a jejich skutečné efekty. Systémový přístup nemůžeme redukovat na kreslení schémat, na vymezování složek či faktorů; musí být nástrojem popisu i explanace. Zůstává přirozeně i nástrojem projektování a řízení systémů.

Systémový přístup představuje důležité východisko na cestě k explanaci ve smyslu plné duchovní reprodukce celku, kde myšlenkově konkrétní vystupuje jakožto „shrnutí mnoha určení, tedy jednota rozmanitého“ [Marx 1971 : 54]. Všimněme si, že K. Marx staví základ systémového pojetí společnosti známým výrokem: „Společnost se neskládá z individuí, nýbrž vyjadřuje sumu vztahů,

poměrů, v nichž jsou tato individua navzájem“ [Marx 1971 : 228]. Přitom se však chce programově vyhnout „hubeným abstrakcím“ (viz analýza pojmu obyvatelstvo), chápe je „jen“ jako významné východisko procesu poznání. Podotýká, že „všechny epochy výroby mají některé společné znaky, společná určení. *Výroba vůbec* je abstrakce, ale rozumná abstrakce, pokud skutečně zdůrazňuje to, co je společné, fixuje to, a tím nám šetří opakování“ [Marx 1971 : 39]. Zároveň však shrnuje, že tyto obecné podmínky v abstraktním vyjádření nevystihují žádný skutečný historický stupeň výroby, musí být vyloučeny, aby se „pro jednotu . . . nezapomnělo na podstatnou rozdílnost“ [Marx 1971 : 39].

Sociální systém dnes pojímáme jako reprodukci společenských vztahů na základě organizace (koordinace i subordinace) lidských činností, jako zasazení společenských vztahů do dialektiky činnosti a zpředmětnění, bytí a vědomí. Reprezentuje uspořádanost nejvyšší formy pohybu hmoty, specifickou formu samopohybu. Umožňuje systémové uchopení celé společnosti (jsa promítnut do obsahu pojmu společensko-ekonomická formace) i jednotlivých společenských jevů, aniž by představoval univerzální a jedinou metodu zkoumání.

Systém je ostatně i dle L. A. Petrušenka vždy abstrakcí: protože se hmota prezentuje jako nekonečné množství systémů, je každý systém hrubším obrazem, fragmentem, umrtněním. Také sociální systém po svém náležitém ontologickém odůvodnění zůstává v gnozeologickém smyslu pouhým momentem přechodu ke konkrétnímu poznání. Právě vědomí obsahových a ontologických souvislostí nás však může uchránit před čistě instrumentalistickou dezinterpretací systémového přístupu, která jen zdánlivě překonává abstraktní systémový spekulativismus.

Současná praxe sociologických výzkumů dosud spíše čeká na výraznější uplatnění všech teoretických a metodologických předností systémového přístupu; je arciř třeba nabídnout jí ne dílčí technologii, ale odůvodněnou a vyváženou *koncepti*, založenou na hlubokém pochopení tradice, kterou marxismus v tomto ohledu má. Bylo by chybou omezit uplatnění systémového přístupu jen na úzký rámec systémových analýz a jejich prostředků.

Některé otázky uplatnění systémového přístupu v sociologickém výzkumu

Vedle obecnějších otázek je třeba podrobně analyzovat celou řadu konkrétních metodologických souvislostí. Pro sociologii se jeví jako aktuální především problém operacionalizace, ke značnému rozvoji dochází v oblasti modelování. Na tomto místě se pokusíme zformulovat několik otázek, které mají zásadní význam pro pozitivní řešení problémů. Zčásti jimi chceme nahradit závěr, zčásti je považujeme za východisko dalšího bádání.

1. Jestliže v empirických výzkumech vcelku úspěšně používáme operacionální schéma „objektivní postavení — činnosti — vědomí (postoje, hodnoty atd.)“, opravňuje nás to k přijetí našeho modelu sociálního systému jako obecného východiska identifikace a operacionalizace sociálních jevů?
2. Jak v procesu operacionalizace zabezpečit podržení systémových vlastností objektů v rovině jednotlivých znaků (překonat problém „množinového“ rozkladu celků)?
3. Neskrývají systémové charakteristiky některých technologií zpracování dat v sobě určitá rizika (např. otázka apriorních voleb při užití faktorové analýzy)? Jak efektivně omezovat hranice pohybu v systému proměnných, faktorů a poznatků za účelem adekvátního odrazu objektu?
4. Nemají modelovací praktiky, a to zejména nemarxistické provenience, mnohem blíže ke koordinačním aspektům (— recidivy Parsonsova polyfunkciona-

lismu) než k monistické subordinaci? Není to alespoň zčásti způsobeno diktátem metody, totiž analýzou interkorelací?

5. Nemá systémový přístup ve svém heuristickém aspektu vlastně dvojedinou funkci — omezovat hledání falešných korelací (napomáhat stavění smysluplných hypotéz a vůbec inkarnaci teoretických předpokladů) a zároveň otevírat nové obzory poznání (prognostika, modelování)?

I když některé odpovědi již byly naznačeny, zasluhují tyto otázky hlubší pozornost a rozsáhlou kritickou analýzu. Vystává zde ostatně možnost uzavřít náš rozbor ještě jednou, po výtce teoretickou otázkou: Budeme-li přiměřeně abstrahovat a pouze se odvoláme na další souvislosti, především na klíčové obsahové vazby na materialistické pojetí dějin a na celý komplex gnozeologických předpokladů marxismu-leninismu, nezůstane tu teorie sociálního systému jako logický a organický fundament obecné (nikoli nejobecnější) sociologické teorie? Ani na ni nemůžeme v současné době podat vyčerpávající odpověď, třebaže právě diskuse sovětských filozofů nad základními kategoriemi historického materialismu dosti slibují. V určité parafrázi klasiků chceme jen znovu připomenout, že sice neexistuje společnost vůbec, ale existuje sociální systém jako rozumná abstrakce, jako vhodné a svým způsobem nutné východisko procesu poznání, jako zásadní filozofické odůvodnění předmětu marxistické sociologie.

Literatura

Afanasjev, V. G.: *Otázky systémového přístupu v sociálním poznání*. Praha, Svoboda 1979.

Afanasjev, V. G.: *Obščestvo: sistemnost', poznanie i upravlenije*. Moskva, Politizdat 1981.

Averjanov, A. N.: *Sistema: filosofskaja kategorija i realnost'*. Moskva, Mysl 1976.

Blauberg, I. V.: *Systémový přístup a dialektický materialismus*. In: *Dialektika a systémový přístup*. Praha, Svoboda 1979.

Blauberg, I. V. — Judin, E. G.: *Sistemnyj podchod v socialnych issledovanijach*. *Voprosy filosofii* 1967, č. 9.

Buckley, W.: *Sociology and Modern System Theory*. New Jersey, Prentice-Hall 1967.

Bujeva, L. — Petnikov, J.: *Dejatel'nost i obščestvennyje otnošenija*. *Obščestvennyje nauki* 1982, č. 4.

Buriánek, J.: *Systémová sociologie? Problémy, předpoklady, perspektivy*. Praha, UK 1984.

Dráb, Z.: *Systémový přístup k řízení a plánování sociálně ekonomických procesů*. *Sociologický časopis* 1979, č. 5.

Fofanov, V.: *Socialnaja dejatel'nost kak sistema*. *Obščestvennyje nauki* 1982, č. 3.

Javůrek, Z. — Zeman, J.: *Dialektika a systémový přístup*. Praha, Svoboda 1979.

Judin, E. G.: *Sistemnyj podchod i princip dejatel'nosti*. Moskva, Nauka 1978.

Kuzmin, V. P.: *Principy sistemnosti v teorii i metodologii K. Marksa*. Moskva 1976.

Laszlo, E.: *Introduction to Systems Philosophy*. New York 1972.

Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 32. Praha, SNPL 1955.

Markarjan, E. S.: *Metod analiza socialnoj sistemy*. In: *Sociologija i ideologija*. Moskva, Nauka 1969.

Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953.

Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ I*. Praha, Svoboda 1971.

Petrušenko, L. A.: *Jedinstvo sistemnosti, organizovanosti i samodviženija*. Moskva, Mysl 1975.

Sadovskij, V. N.: *Metodologické problémy výzkumu objektů, které tvoří systémy*. In: *Sociologie v SSSR*. Praha, Svoboda 1967.

Tuchtin, V. S.: *Systémový výzkum a matematické modelování*. In: *Dialektika a systémový přístup*. Praha, Svoboda 1979.

Ursul, A. D.: *Obecné vědní status a funkce systémového přístupu*. In: *Dialektika a systémový přístup*. Praha, Svoboda 1979.

Zelený, J.: *Dialektika a systémové myšlení*. In: *Dialektika a systémový přístup*. Praha, Svoboda 1979.

Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

Zich, F.: *Co víte o současné sociologii*. Praha, Horizont 1979.

И. Бурианек: Системный подход в социологии

Во введении подытожена проблематика места системного подхода в иерархии средств, предоставляемых методологией марксизма. Системный подход выполняет ряд методологических функций, которые он способен выполнять и при изучении социальной действительности. Его применение должно исходить из четких онтологических предпосылок. В противоположность к немарксистским концепциям марксистская социология ставит концепцию социальной системы на диалектико-материалистической основе, причем она рассматривает ее как динамичный комплекс деятельностей, условий и продуктов деятельности. Можно отметить и стремления к обогащению понимания социальной системы категорией интереса. На динамичной концепции социальной системы можно основывать не только общую социологическую теорию, но также решение фундаментальных вопросов эмпирических исследований (проблема операционализации, моделирования).

Summary

J. Buriánek: System Approach in Sociology

Problems connected with the position of the system approach in the hierarchy of means offered by the methodology of Marxism are summarized in the introduction of this paper. The system approach has a number of methodological functions which it is in a position to fulfill even in case of social-reality research. Its application, however, must be based on unambiguous ontological premises. In contradistinction to non-Marxist conceptions Marxist sociology develops the social-system concept on the dialectic-materialist basis, conceiving it as a dynamic complex of activities, conditions and products of activities. Reference is also made to attempts to enrich the conception of the social system by the category of interest. On the basis of the dynamic conception of the social system it is possible not only to develop a general sociological theory but also to solve fundamental issues of empirical research (problems of operationalization, modelling).